

Милуџин ЖИВКОВИЋ*

Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

ДЕШАВАЊА У САНЦАКУ ОД ЈУЛСКОГ УСТАНКА ДО КРАЈА 1941. ГОДИНЕ**

Апстракт: Овај рад представља покушај да се објасни изузетно сложен положај Санцака у првој ратној години Другог светског рата, уз помоћ детаљне анализе најважнијих догађаја и процеса који су обликовали историју овог предела. Рад је заснован на изворној грађи из Архива Југославије, Војног Архива, Архива Србије, Архива града Краљева и Архива града Новог Пазара, као и на одабраној научној литератури која се бави проучавањем простора Србије у Другом светском рату.

Кључне речи: Санцак, муслимани, Срби, Нови Пазар, Пљеваља, Сјеница, Косово и Метохија, сукоби, Врховни Штаб, Централни Комитет.

Увод

Због свог геостратешког и геополитичког значаја, подручје Санцака је током прве ратне године у Југославији имало изузетну важност за све сукобљене стране.¹ Санцак је био простор на коме су се преплитали империјалистички, али и уско националистички интереси окупационих

---

* Истраживач-пришправник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

¹ У међуратном периоду простор који се онда, али и данас подразумевао под Санцаком, наравно, није постојао као посебна целина. Област која је представљала управну јединицу у оквиру Отоманског царства поделе су Србија и Црна Гора после Балканских ратова. Берански, Белопољски и Пљеваљски срез су припали Црној Гори, а Дежевски (Новопазарски), Штавички (Тутински), Сјенички, Милешевски (Пријепољски), Нововарошки и Прибојски срез Србији.

држава. Немачка је пре свега била заинтересована за експлоатацију рудника Трепча и обрађала је више пажње на источне делове ове области, односно дежевски, штавички и сјенички срез. Италија, која је контролисала највећи део Санџака, покушавала је да преко њега продре дубље у Балканско полуострво и прошири свој утицај на Подунавље. Ове италијанске претензије су се неминовно косиле са доминантним положајем Немачке на Балкану. С друге стране, Независна Држава Хрватска (НДХ) је видела могућност свог ширења на простор Санџака преко домицијалног муслиманског становништва, које је посматрала као исламизоване Хрвате. Пошто су амбиције усташког режима досезале све до Новог Пазара, оне су се поклопиле са интересима још једне квинслиншке творевине, Велике Албаније. Иста је покушавала да преко Косова и Метохије и муслиманског живља прошири своје границе на источне делове Санџака. У томе је имала свесрдну помоћ Италије, која је у њеном ширењу видела јачање сопственог утицаја. Интереси окупаторских држава ће се до краја рата, с изузетком НДХ која је „избачена“ из Санџака у септембру 1941. године, гложити око овог простора.

Област Санџака је имала још већи значај за антифашистичке покрете који су се средином 1941. године појавили на простору Југославије. Наиме, када је букнуо јулски устанак, овај простор постаје својеврсни коридор који спаја два главна жаришта отпора, Србију и Црну Гору. Такође, Санџак је био и раскрсница путева која је повезивала Косово и Метохију, Босну и Херцеговину, Црну Гору и Србију. Како се показало, Санџак је представљао и уточиште за комунистичке групе после немачке офанзиве крајем године у западној Србији, јер немачка војска није наставила прогон главнине партизанских снага у италијанску зону.² Са повлачењем Врховног штаба Народноослободилачког покрета Југославије (ВШЈ) и Централног комитета (ЦК) КПЈ у северне делове Санџака, центар устанка се у децембру 1941. године пренео на нову слободну територију са центром у Новој Вароши. Пошто је Јосип Броз намеравао да се на пролеће 1942. године врати у Србију, Санџак је постао и нека врста базе за ову акцију, а ту ће улогу у плановима врховног команданта задржати до краја рата. Овај простор је био и поприште великих и специфичних сукоба и борби. Битка за Пљевља почетком децембра је највећа акција и највећи пораз који су партизани претрпели у првој години рата. Напад на Сјеницу је опет,

² Почетком 1942. године и Драгољуб Михајловић се са својим штабом склонио у Санџак, у околину Колашина.

специфичан по томе што су град од партизана браниле удружене снаге муслимана и Срба.³ У етничким сукобима у дежевском срезу током новембра 1941. године албанске трупе са Косова и Метохије су покушале да продру у централну Србију преко Рашке и ибарске долине.

Због свега наведеног, за КПЈ се још од почетка устанка наметала потреба да се овај сложени простор стави под политичку и војну контролу и тако спречи његово цепање од стране окупаторских сила. Стога је крајем септембра основан Обласни комитет за Санџак (ОКС) који је био директно везан за ЦК КПЈ.

Истовремено је основан и Главни штаб Санџака.⁴ Отварање питања посебног статуса Санџака током Другог светског рата је до данас остало предмет многих научних расправа.

Насупрот интересима осовинских сила и аспирација домаћих антифашистичких покрета, стајала је једна изразито сиромашна, привредно-економски и културно заостала област Санџака. У Санџаку је 1941. године живело око 254.000 становника. Од тога су Срби и Црногорци чинили 57% становништва а муслимани 43%.⁵ Током међуратног периода држава је у овај крај уложила 80 пута мање средстава неголи, на пример, у Словенију.⁶ Неписменост је била огромна, чак 76% од укупног броја становника. Муслиманско становништво је предњачило по необразованости. Тако је један факултетски образован муслиман долазио на 1.500 житеља исламске вере, а куриозитет представља податак да је само једна муслиманка током међуратног периода завршила четири разреда гимназије.⁷ Здравствена слика становништва је била још гора. Године 1931. у Санџаку је живело око 220.000 људи, а на располагању је било само 7 лекара и 171 болеснички кревет.⁸ У Санџаку је била највећа

---

³ Јануара 1942. Обласни комитет Санџака је неколико пута оштро осудио сарадњу „четника“ са муслиманском реакцијом из Сјенице у току напада на град. Архив Србије у Железнику (у даљем тексту АСЖ), Обласни Комитет Санџака, Б7, Проглас Обласног Комитета Санџака од јануара 1942. године; Историјски Архив града Краљева (у даљем тексту ИАК), фонд 404, к-14, С. Чекановић, Хроника Сјенице, рукопис, 276-78;

⁴ З. Лакић, *Партизанска аутономија Санџака 1943-1945*, Подгорица, 1992, 50.

⁵ Б. Гледовић, „Устанак у Србији и НОБ у Санџаку у првој години ослободилачког рата“, *Руковођење НОР-ом и револуцијом у Србији 1941-45*, Београд, 103.

⁶ З. Лакић, нав. дело, 48.

⁷ С. Банџовић, „Друштвено-економска обележја Санџака у међуратном периоду“, *Новојазарски зборник*, 19, Нови Пазар, 1995, 187.

⁸ Постојао је и велики проблем са ендемским сифилисом, чија је појава тада била редак случај у целом свету... Д. Јауковић, нав. дело, 10.

смртност новорођенчади у Краљевини Југославији, јер су на 1.000 новорођених умирала чак 142 детета.⁹ Уз све наведено, Санџак је био једна мултиетничка, мултиконфесионална и мултикултурална средина оптерећена наслеђеним сукобима из прошлости. Наиме, четовања и међусобна убијања Срба и муслимана престала су тек 1929. године, када је последња банда протерана из овог дела Србије, али су се спорадични случајеви пљачке дешавали све до почетка рата.¹⁰

Окупација и устанак (април–септембар 1941. године)

Немачке војне јединице нанеле су тежак пораз југословенској војсци у Априлском рату и брзо окупираше целу земљу. Иако су Немци заузели готово цео Санџак, после успостављања демаркационе линије са Италијом 6. маја, Немачка је Италији уступила Штавички (Тутински), Белопољски и Пљеваљски срез. Притом је задржала Прибојски, Нововарошки, Милешевски, Сјенички и Дежевски срез.¹¹ Пошто је немачки интерес био превасходно везан за Трепчу, односно за Дежевски срез као тампон зону према овом руднику, отворио се простор за територијално ширење НДХ, пре свега на западне срезове Санџака.¹² За само неколико дана од 29. априла до 5. маја 1941. године, трупе НДХ су запоселе Прибојски, Нововарошки, Пљеваљски и Пријепољски срез, али су, наравно, ове области и даље остале под немачким протекторатом. Препуштање једног дела Санџака Хрватској наишло је на одобравање великог броја представника муслиманске елите у Санџаку. Наиме, присуство НДХ подгрејало је идеје и претензије муслиманске елите за прикључење ове области Босни и Херцеговини, која је тада била у саставу усташке државе.¹³

⁹ С. Банџовић, нав. дело, 84.

¹⁰ А. Авдић, „Хајдучка и комитска делатност у Санџаку (1878-1925)“, *Новопазарски зборник*, 11, Нови Пазар, 158-163.

¹¹ *Зборник НОР-а*, XIII, књ. 1, док. бр. 20.

¹² ИАНП, В.7.285, Збирка копија, Крајскокомандатура у Косовској Митровици, Реферат о стању у Санџаку, Трепча је пре рата производила око 40% олова за немачку ратну привреду, а у рату се тај проценат повећао, 29.

¹³ Године 1917. муслимански прваци из Санџака су у Сјеници одлучили да се простор Санџака отцепи до Србије и Црне Горе и припоји Босни и Херцеговини... З. Лакић, нав. дело, 42; М. Радовић, *Ефендијина сећања и казивања*, Нови Пазар, 2007, 114.

Виђенији представници муслимана из Санџака, без представника Штавичког и Дежевског среза, 6. маја су се једном декларацијом обрадили поглавнику тражећи да цео Санџак припоји својој држави. Писма са сличним молбама су упућена и Хитлеру и Мусолинију.¹⁴

У прилог популарности усташког режима међу муслиманима ишла је и чињеница да је одмах по запоседању санџачких срезова извршена потпуна лустрација српских кадрова у административно-управном систему, на чија места су дошли муслимани (среска и општинска начелништва, команде жандармерије итд.). Потпуно супротно захтевима муслимана, Срби су у оној мери колико је то било могуће, тежили да Санџак потпадне под италијанску окупациону власт. О расположење муслимана према идеји сједињења Санџака и НДХ говори и интересантан догађај који се збио у Сјеници 15. јуна 1941. године. Тада је проушашка струја, користећи одсуство Немаца, извела пуч и скинула са власти проалбанског среског начелника.¹⁵ Одмах потом уследило је писмо једног дела новопазарских муслимана који су тражили да се и Дежевски срез припоји усташкој држави. Утицај НДХ на територији Санџака тада је достигао свој зенит.

С друге стране, Немци су још 20. априла на састанку са албанским првацима са Косова и Метохије, али и из Дежевског, Штавичког и Сјеничког среза, обећали стварање тзв. „Мале Албаније“ као противтеже Великој Албанији, која је била у унији са Италијом. Та творевина је требало да обухвата три поменута среза са територије Санџака и неке делове Косова и Метохије.¹⁶ Албанци су до краја априла преузели власт у сва три среза. Међутим, убрзо је тај акт укинут и Косовскомитровачки округ је заједно са Дежевским и Сјеничким срезом остао у Србији иако су Албанци задржали власт. Штавички срез је припојен Великој Албанији. После тога албанске територијалне аспирације је подржавала углавном Италија, обећавајући проширење албанске власти ван Штавичког, Дежевског и Сјеничког среза на милешевски и чак на делове Краљевачког округа.¹⁷ Међутим, албанска власт се никада није проширила даље од Штавичког и Дежевског среза док је, као што је већ наведено, укинута половином јуна и на простору Сјеничког среза. Стога су Албанци са Косова и Метохије силом покушали да остваре своје територијалне претензије, поготово оне на простору ибарске долине. Иако је албанска квинслиншка власт на

¹⁴ ВОЈНИ АРХИВ (у даљем тексту ВА), фонд НОВЈ, к. 1671, ф. 9, док. 1.

¹⁵ ИАК, фонд 404, к-14, С. Чекановић, Хроника Сјенице, рукопис, 192.

¹⁶ Зборник НОР-а, том XII, књ. 1, док. 19.

¹⁷ М. Ђуковић, *Санџак*, Београд, 1964, 50-60.

територији Дежевског и Штавичког среза спровела потпуну промену кадрава и вратила феудалне односе из времена пре 1912. године, ипак није стекла потпуну оданост муслиманског живља. Главни разлог томе било је спровођење агресивне политике албанизације муслимана, који су схватани као посрбљени Албанци.¹⁸ Такође, муслиманима традиционално vezаним за Босну и Херцеговину није одговарало уједињење са Албанијом, поготово не под италијанским протекторатом.

Ширење Велике Албаније и поготово НДХ на територију Санџака изазивало је подозрење Италије, која је овај простор посматрала као коридор за ширење свог утицаја ка Србији. На присуство оружаних снага НДХ у северносанџачким срезевима из Рима се гледало као на акт отвореног непријатељства. Стога су италијанске окупационе власти затражиле нове преговоре са представницима Рајха у Србији, који су одржани у Београду почетком јула 1941. године. По том уговору италијанска власт је преузела управу над Нововарошким, Пријепољским, Прибојским и Сјеничким срезом, док су Немци задржали само Дежевски срез са Новим Пазаром.¹⁹ Хрватске трупе су према томе морале да се евакуишу из Санџака, што су и учиниле до 5. септембра 1941. године када је италијанска војска коначно окупирала ове пределе.²⁰ Све до капитулације Италије 1943. године неће бити битнијих територијалних измена на простору Санџака.

Устанак против окупационих сила у Санџаку је почео 14. јула 1941. године нападом на Мојковац. Он се одвијао под утицајем снажног устанка на територији Црне Горе, чија је масовност и енергија изненадила не само Италијане већ и КПЈ.²¹ За само неколико дана, тачније

¹⁸ Насилна албанизација муслиманског становништва огледала се у томе што су муслимани били приморавани да носе ћулаф уместо феса, да пишу имена фирми и радњи на албанском језику, да уче албански и похађају наставу на овом језику. Службени језик је био албански, велики број улица је добио имена по албанским историјским личностима, по граду су се вијориле албанске заставе и карте Велике Албаније, итд... ИАК, фонд 404, к-14, В. Поповић, Хроника Тутина и среза Штавичког, рукопис, 146-147; ИАНП, фонд 345, Збирка копија, М. Радовић, Хроника Новог Пазара у НОБ-у, I, рукопис, 150-157.

¹⁹ Б. Петрановић, нав. дело, 295-296.

²⁰ Снаге НДХ је требало да се повуку још до краја јула 1941. али због немогућности Италијана да се изборе са устанком у Црној Гори, Рим је дозволио да се Хрвати задрже као посада у северном Санџаку. Међутим, чим су Италијани стационирали озбиљније трупе на овом подручју почетком септембра, усташка власт се повукла из Санџака... *Зборник НОР-а*, том XII, књ. 1, док. 90.

²¹ Б. Петрановић, нав. дело, 186-188 и 191-193.

до 22. јула 1941. године, устаници су ослободили Колашин, Андријевицу, Беране, Бијело Поље и Мојковац, док су Пљевља и Пријепоље били под блокадом. Центар ове ослобођене територије било је Бијело Поље. Убрзо се приступило организацији власти, односно увођењу народноослободилачких одбора. Тада долази до првих раслојавања међу устаницима јер су многи официри и представници предратне власти у овоме препознали прву фазу револуције. После првобитне изненађености и неспремности, Италија је реаговала брзо и ефикасно. Будући гувернер Црне Горе, генерал Пирцио Бироли, је захтевао стриктну и сурову одмазду над становништвом и устаничким снагама.²² Суперiorno наоружане и војно боље организоване од устаничке војске, италијанске трупе су лако скршиле отпор и већ 10. августа преокупирале целу слободну територију, остављајући за собом „крваве трагове“. Коначно 5. септембра Италијани су ушли у Нову Варош, коју су тог јутра заузеле устаничке снаге, али су је одмах и напустиле. Све до половине октобра неће бити већих акција устаничких снага на овом простору, а жариште сукоба ће се пренети на источне срезове Санџака.

Као што се види, устанак у Санџаку се развијао потпуно неравномерно. Док је код Бијелог Поља постојао устанички одред од 5.000 људи, који је заузео град мимо дирекције ЦК КПЈ,²³ на јуриш, дотле у Штавичком и Дежевском срезу, као и у околини Рожаја, није било ниједног устаника. Комунистичка партија није ни постојала на овом простору и таква ситуација ће се задржати све до 1944. године. Подручја Сјеничког, Пријепољског, Нововарошког и Прибојског среза су, што због неорганизованости и неповезаности устаника, што због јаког притиска снага НДХ, потпомогнутих немачком оружаном силом, остала искључена из устанка све до последњих дана августа 1941. године, када су хрватске трупе почеле да напуштају Санџак.²⁴ Као превенцију ширењу устанка, Италијани су користили разне нерегуларне муслиманске јединице из Санџака и са Косова и Метохије, како би застрашиле и протерале Србе, означене као носиоце устанка. Те групације пале села у околини Рожаја, Бродарева, Плава, Гусиња, на Пештеру и у околини Тутина. Штавички срез је током јула постао стециште свих могућих пљачкашких банди, које заводе потпуну анархију у овом сиромашном крају. Оне се покрећу

²² Зборник НОР-а, XIII, књ. 1, док. 48.

²³ АСЖ, ОКС, Б7, Циркуларни реферат ОК КПЈ за Санџак.

²⁴ М. Ђуковић, нав. дело, 98-105.

и ка Бијелом Пољу, али бивају заустављене на планини Корито. До краја године сви Срби из овог среза су били расељени.²⁵ Исти случај је био и са Бродаревом и околином.²⁶ Мора се истаћи да је историографија забележила неколико похвалних примера помоћи муслимана у сакривању и чувању Срба од прогона.²⁷ После неуспешног покушаја устаника да се у првих неколико дана из правца Бијелог Поља пробију преко Пештера до Сјенице и споје са Србијом, на планини Мачковици је успостављен фронт, који се није више померао. Да би лакше одбраниле Сјенички срез, власти НДХ су наоружале муслиманско становништво и сврстале га у формацију муслиманске милиције.²⁸ Најосетљивија ситуација је била у Дежевском срезу где су Срби крајем јула и почетком августа почели да пружају спонтани отпор феудалним наметима муслиманских ага и бегова. Тада долази до првих убистава, која за собом повлаче одмазду албанске жандармерије из Новог Пазара и прва протеривања Срба из Дежевског среза. Избеглице одлазе на Голију или у долину Ибра, где се прикључују новонасталим четничким одредима. Четничке јединице потом врше одмазду над муслиманским живљем и настаје увертира за разорне оружане сукобе који ће се десити током октобра и новембра 1941. године у целом срезу.²⁹

Етнички сукоби у Дежевском срезу (октобар–новембар 1941. године)

Међусобне чарке муслимана и Срба настављене су и током августа и септембра 1941. године. Још 19. августа једна четничка формација је у селу Земаници убила четири жандарма, а Немци су за одмазду

²⁵ АЈ, фонд 110, ф. 332, дос. 3052, стр. 857-58, 893; АК, фонд 404, к-14, В. Поповић, Хроника Тутина у среза Штавичког, рукопис, 160-162.

²⁶ Д. Јауковић, нав. дело, 63.

²⁷ Пештерско племе Ђерекара је по наређењу свог главешине Иљаза Ђерекарца штитило 50 српских породица из села Шароње и С. Дола, у замену за новац. Они су такође, чували куће и имовину протераних Срба... АК, фонд 404, к-14, В. Поповић, Хроника Тутина у среза Штавичког, рукопис, 174.

²⁸ Зборник НОР-а, том XII, књ. 1, док. 89.

²⁹ ИАК, фонд 404, Збирка о радничком покрету у НОБ-у, к-15, Реферат Вукомана Ђулафића о четничкој организацији на терену среза Дежевог у Другом светском рату, 21-22.

спалили цело село два дана касније. До почетка септембра у Дежевском срезу су организоване четничке групације Косте Пећанца и Драгољуба Михајловића. Најпре је војвода Косте Пећанца, Машан Ђуровић, формирао у ибарској долини Сухопланински четнички одред. Овај одред је обухватао и неколико јединица на терену среза Дежевског (Никољачка, Врачевска, Дежевска и Полошка чета). Истовремено се на подручју Ибарског Колашина ствара четнички одред Тодора Добрића, у који је ушло много избеглица из Штавичког и Беранског среза.³⁰ Пошто је војвода Машан Ђуровић већ крајем августа прешао у отворену колаборацију, Сухопланински четнички одред је био одлично наоружан и добро плаћен од стране владе Милана Недића.³¹ Међутим, због тога део његових јединица из околине Новог Пазара до краја септембра прелази на страну равногорских четника, које је у овом крају водио капетан Радомир Цветић. Од ових трупа је онда формирана Дежевска бригада, која је заједно са Студеничком (налазила се на простору Рашког среза) ушла у састав четничког Студеничко-дежевског одреда.³² Поред појаве нове војне организације на простору Дежевског среза, ситуацију су додатно заоштравали и сукоби у Косовскомитровачком срезу. Наиме, половином септембра дошло је до оружаног сукоба између четника Сухопланинског одреда и албанске жандармерије из Косовске Митровице, коју је предводио Бајазит Бољетинац, син чувеног качака Исе Бољетинца. Борбе су вођене на простору Церањске реке јужно од Лепосавића. Крајем месеца, посредством Немаца је склопљен мир и простор Церање је узет као тампон зона између српског и албанског утицаја.³³ Мешовите муслиманско-албанске снаге, предвођене истакнутим барјактарем Шабаном Полужом, спалиле су крајем септембра велики број села у Ибарском Колашину, после чега је немачка команда у Косовској Митровици сматрала овај простор „расељеним“.³⁴

³⁰ Б. Бошковић, *Народноослободилачка борба у Ибарском басену*, Приштина, 1968, 92-93.

³¹ *Зборник НОР-а*, том XII, књ. 1, док. бр. 569.

³² Б. Бошковић, нав. дело, 94-95.

³³ ИАК, фонд 404, Збирка о радничком покрету у НОБ-у, к-15, Реферат Вукомана Ђулафића о четничкој организацији на терену среза Дежевског у Другом светском рату, 33.

³⁴ АЈ, фонд 110, Ф-50, стр. 75; АНП, фонд В.7.285, Збирка копија, Крајско-мандатура у Косовској Митровици, Реферат о ситуацији у Косовскомитровачком округу, 44.

Због ширења устанка у Србији, немачка команда је одлучила да брани само стратешки важне тачке, па је повукла своје снаге из Новог Пазара у Косовску Митровицу 4. октобра 1941. године. У Новом Пазару се оснива Одбор за одбрану града на чије чело долази најутицајнија личност међу муслиманим овог краја Аћиф Хаџиахметовић. Да би заштитио град од могућег напада четничких јединца, Хаџиахметовић је послао позив за помоћ у Косовско-митровачки, Штавички и Берански срез. Како би спречио Србе из Новог Пазара да помогну евентуални напад, али и да би спречио одлив информација, он је 5. октобра донео одлуку да се Србима забрани излазак из града. Та одлука је остала на снази све до 7. 12. када су се Немци вратили у Нови Пазар.³⁵ Неколико дана касније у град је дошао Шабан Полуџа са 60 вулнетара (добровољци – нерегуларне трупе) из Дренице,³⁶ а до краја месеца је имао под контролом око 500 људи са Косова и Метохије.³⁷ Са пристизањем вулнетара из Дренице, Вучитрна, Истока, Косовске Митровице итд. поштравао се терор над Србима у граду и околини. Истовремено почињу и одмазде четничких јединица. Рачуна се да је само током октобра у Новом Пазару убијено 11 Срба, а на територији среза 22. С друге стране, страдало је 18 муслимана из околних села.³⁸ У убијању и пљачкању српских села истакао се предратни робијаш Бико Дрешевић, чија је формација легализована крајем септембра. После ових тешких догађаја и два неуспешна покушаја преговора између Хаџиахметовића и команданта Студеничко-дежевског одреда Радомира Цветића, продубљивање сукоба је било неминовно.

Први напад четничких јединица на Нови Пазар уследио је 4. новембра 1941. године. Извршиле су га снаге Студеничко-дежевског одреда под командом Радомира Цветића са око 1000 људи. С друге стране, град је бранило око 1.500 вулнетара са Косова и Метохије под вођством Полуџе, албанских жандарма и припадника муслиманске

³⁵ ИАНП, фонд 345, Збирка копија, М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-у, I, рукопис, 239-242.

³⁶ Шабан Полуџа је касније био један од главних вођа албанске побуне 1944. године... П. Целетовић-Иванов, *21 СС-Дивизија*, Скендербег, Београд, 1989, 245.

³⁷ ИАНП, фонд 345, Збирка копија, М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-у, I, рукопис, 250-252;

³⁸ ИАК, фонд 404, Збирка о радничком покрету у НОБ-у, к-15, Реферат Вукомана Ђулафића о четничкој организацији на терену среза Дежевског у Другом светском рату, 38-39;

милиције из града и Штавичког и Беранског среза.³⁹ Напад на град је требало да се одвија из четири правца, а почетак је заказан за 4 часа ујутру. Међутим, после седмочасовне борбе напад није успео и четници су се повукли у расулу, уз велике губитке. У историографским списима се као главни узроци четничког пораза наводе недисциплина, неорганизованост, жеља за пљачком, низак морал, али и претерано конзумирање алкохола. Биланс овог сукоба био је: на страни четника је погинуло 63, а рањено њих 68, од којих је преминуло још 20, док је одбрана града имала 45 мртвих и 38 рањених, од којих је 15 умрло.⁴⁰ Хаос и панику који су настали у Новом Пазару искористиле су банде албанских вулнетара и дружина Бика Дрешевића. Током 5. и 6. новембра 1941. године у Новом Пазару је убијен 21 Србин, а опљачкана су готово сва српска домаћинства. Албанци су пљачкали цркве и ломили споменике на српском гробљу.⁴¹ Градска власт није учинила ништа да спречи одмазду над Србима, јер је у томе видела простор да се каналише незадовољство и бес бранилаца због великог броја страдалих. Аћиф Хаџиахметовић је у заједничком фронту против Срба видео прилику сједињавања муслимана и Албанаца који су бранили град, све у циљу популаризације албанског режима. Такође, његов углед је много порастао како међу становништвом, тако и код окупатора. Прогон Срба је престао 7. новембра. У заштиту Срба су стали управо муслимани Новог Пазара, на чију је иницијативу Хаџиахметовић наредио да се сви мушкарци старији од 18 година, њих 350-400, затворе у зграду Окружног суда да би се заштитили од терора. У затвору су остали све до повратка Немаца 7. децембра.⁴²

Тежак пораз четничких јединица у првом нападу на Нови Пазар Хаџиахметовић је видео као прилику за ширење граница албанске

---

³⁹ ИАК, фонд 404, Збирка о радничком покрету у НОБ-у, к-15, Реферат Вукомана Ђулафића о четничкој организацији на терену среза Дежевског у Другом светском рату, 57; с друге стране, Миодраг Радовић тврди да је Нови Пазар бранило само 590 људи под оружјем... ИАНП, фонд 345, Збирка копија, М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-у, I, рукопис, 275-276.

⁴⁰ ИАНП, фонд 345, Збирка копија, М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-у, I, рукопис, 279-280.

⁴¹ ИАК, фонд 404, Збирка о радничком покрету у НОБ-у, к-15, Реферат Вукомана Ђулафића о четничкој организацији на терену среза Дежевског у Другом светском рату, 75.

⁴² ИАНП, фонд 345, Збирка копија, М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-у, I, рукопис, 290-293.

власти на ибарску долину. Зато је послао гласнике у Косовску Митровицу, Пећ, Дреницу, Исток, итд. тражећи помоћ у људству и оружју. Понесено идејом заузимања Рашке и проширења Велике Албаније на границе тог среза, до половине новембра се у граду окупило 11 албанских барјактара са целог простора Косова и Метохије, предвођених капланом Бајазитом Бољетинцем. Албанске трупе су за само неколико дана нарасле на 3.000 људи, уз које је било и око 300 припадника албанске жандармерије и наоружаних грађана у оквиру муслиманске милиције. С друге стране, положаје око Рашке је бранило 620 четника Радомира Цветића.⁴³ Напад албанских-муслиманских снага⁴⁴ на Рашку је почео 16. новембра у 10 часова, а завршио се потпуним поразом нападача наредног дана. Као и приликом четничког напада на Нови Пазар, а и свих већих сукоба на простору Србије и Црне Горе 1941. године, показало се да велике територијалне јединице имају изузетно малу борбену моћ и јако слаб морал. Првог дана муслиманске трупе су потисле четничке снаге до самог предграђа Рашке, али су се онда упустиле у пљачку и изгубиле фактор изненађења. У међувремену, из свих околних села народ се скупио да брани Рашку, а у одбрану града су ступили Колашински и Сухопланински одред. Колико је ситуација крајем 16. новембра била озбиљна сведочи и чињеница да је на одбрани града био и Воја Лукачевић, човек од личног поверења Драгољуба Михајловића.⁴⁵ Сутрадан, 17. новембра, српске снаге су одбиле напад и до краја дана повратиле све позиције које су имале пре сукоба. На албанско – муслиманској страни је погинуло 106 људи, а у одбрани 34. Мноштво села у долини Рашке је претрпело велика разарања од стране албанско-муслиманских одреда.

Само четири дана касније дошло је до новог обрачуна. Желећи да искористе победу код Рашке, Радомир Цветић, Машан Ђуровић и Воја Лукачевић су одлучили да 21. новембра поново нападну Нови Пазар. Снаге су биле изједначене и износиле су на обе стране око 2.000

⁴³ Бранко Бошковић наводи да је у Новом Пазару било 5.000 Албанаца и муслимана под оружјем и да су хтели да после Рашке крену ка Краљеви (Б. Бошковић, нав. дело, 103).

⁴⁴ У нападу је учествовало 2.410 људи под оружјем, од тога су чак 2.100 чинили Албанци.

⁴⁵ ИАК, фонд 404, Збирка о радничком покрету у НОБ-у, к-15, Реферат Вукомана Ђулафића о четничкој организацији на терену среза Дежевског у Другом светском рату, 83-86.

људи. Међутим, четничке јединице су опет претрпеле пораз.⁴⁶ Последњи напад на Нови Пазар уследио је 5. децембра 1941. године. Према изворима, њега су извршили четници Машана Ђуровића уз подршку немачке артиљерије.⁴⁷ После гранатирања муслиманских положаја на северним странама Новог Пазара Немци су се повукли и обуставили напад. Два дана касније делови немачке 113. пешадијске дивизије су неометано ушли у Нови Пазар, и ту сместили команду дивизије.

Убрзо по доласку немачке војске заведен је ред и мир у Новом Пазару. Албанске трупе су у року од неколико дана напустиле град, Срби су после месец дана притвора пуштени кућама. Међутим, око 140 српских породица је одмах после тога напустило Нови Пазар, од тога 42 трајно. Већ 10. децембра Немци су организовали састанак са представницима Срба из Новог Пазара и среским властима које је представљао Аћиф Хаџиахметовић, на коме су затражили смиривање ситуације.⁴⁸ Пошто су сукоби у Дежевском и Рашком срезу пореметили експлоатацију руде у Трепчи, Немци су скренули пажњу да неће претати од употребе драстичних мера да би заштити неопходне сировине. Ове претње су имале смисла ако се узме у обзир процена немачке команде да четници припремају нови напад на град. Он је требало да се изведе у случају поновног повлачења немачких трупа из Новог Пазара. Напад је био предвиђен за 13. јануар, али до њега није дошло.⁴⁹

Биланс оружаних сукоба из новембра и децембра 1941. био је поражавајући. На обе стране погинуло је 447 бораца и 176 цивила. Спалено је неколико села и уништено 2.792 куће, од којих је $\frac{3}{4}$ припадало

---

⁴⁶ Опет су се поновили исти проблеми. Напад није почео истовремено са свих страна, четници Колашинског одреда се нису ни појавили на бојишту и сл... М. Ђурковић, нав. дело, 168-178.

⁴⁷ Према изворима, Машан Ђуровић је дојавио немачкој команди да се у граду налазе партизани те су Немци због тога пристали да нападну град. Међутим, када су видели да се у граду налазе албанско-муслиманске трупе повукли су се и обуставили напад. Могуће је да су Немци и знали ко је у граду и да је напад био опомена албанским трупама да напусте град, јер су Немци желели да пацификују овај простор у потпуности... ИАК, фонд 404, Збирка о радничком покрету у НОБ-у, к-15, Реферат Вукомана Ђулафића о четничкој организацији на терену среза Дежевог у Другом светском рату, 91.

⁴⁸ ИАНП, фонд 345, Збирка копија, М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-у, I, рукопис, 245-246;

⁴⁹ ИАНП, В.7.285, Збирка копија, Крајскокомандатура у Косовској Митровици, Реферат о ситуацији у Косовскомитровачком округу, 29-33..

српским породицама. Уништене су четири цркве и једна џамија, спаљено 6 општинских зграда, 4 жандармеријске станице и 6 школских објеката. Покрадено је више од 3.000 грла крушне и ситне стоке.⁵⁰ Према проценама немачких окупационих власти, током овог бурног периода из Новог Пазара и околине се одселило око 3.000 Срба, углавном на подручје Рашког среза. Поред свега тога, у Дежевском срезу је букнула епидемија пегавог тифуса, а у зиму 1941/1942. године је завладала велика глад.⁵¹

Ситуација у западним срезовима Санџака (септембар–новембар 1941. године)

Почетком септембра устанак је потпуно ослабио у Санџаку. Партизанске јединице биле су сведене на групе од по 20-30 људи, међусобно неповезане. Консолидација и јачање снага, као и поновно покретање устанка на овом, у геополитичком смислу изузетно битном подручју за партију, представљало је за ЦК велики задатак. Стога је ЦК КПЈ на саветовању у Столицама 26. септембра донео одлуку да се формира Обласни комитет за Санџак и да се ова територија издвоји из надлежности Покрајинског Комитета за Црну Гору и Боку (ПК ЦГ), с чијим дотадашњим радом ЦК није био задовољан.⁵² За обласног секретара изабран је Рифат Бурџевић Тршо који је и присуствовао заседању. Неколико дана касније у селу Радоињи у Нововарошком срезу оформљен је Главни штаб Народноослободилачког покрета за Санџак који је требало да обједини све партизанске снаге на овој територији. За начелника штаба је постављен Владимир Кнежевић Волођа.⁵³ Ове мере су требале да ојачају партијску организацију у Санџаку (у том тренутку Партија није заступљена у Сјеничком, Дежевском и Штавичком срезу), да је прошире на што већи део ове области, те да опет покрену борбу. ПК ЦГ није одобравао појаву нових тела на политичкој сцени Санџака. Из докумената се може видети да су црногорски комунисти ову одлуку ЦК сматрали привременом. Наиме, све до јуна 1942. ПК је у свом називу задржао одредницу Санџак, док је са друге

⁵⁰ ИАНП, фонд 345, Збирка копија, М. Радовића, Хроника Новог Пазара у НОБ-у, I, рукопис, 323-326.

⁵¹ ИАНП, В.7.285, Збирка копија, Крајскокомандатура у Косовској Митровици, Реферат о стању у Косовскомитровачком округу, 32-33.

⁵² АЈ, фонд 507, ЦК КПЈ, Црна Гора, II/6.

⁵³ Д. Јауковић, нав. дело, 67-75.

стране и ЦК био неодређен, јер је у више наврата до априла 1943. године у документима послатим за ПК остављао назив Санџак.⁵⁴ Напад на Плевља почетком децембра 1941. године је у потпуности испланирао и спровео Главни штаб Црне Горе уз незнатно учешће санџачких трупа. Коначно, почетком 1944. године ПК ЦГ ће отворено тражити да се Санџак врати под његову ингеренцију.⁵⁵

Пред ОК и ГШС се као први задатак поставила реорганизација војних одреда, који су се сада формирали на оперативном принципу. За базу је био одређен простор који је обухватао делове Нововарошког, Милешевског и Сјеничког среза, са центром на планини Златар. Обуку новонасталих јединица је као „командант Златара“ спроводио предратни официр и члан Земљорадничке странке Андра Петронијевић. Он је на позив ГШС половином октобра 1941. године са својим одредом прешао са Голије на Златар.⁵⁶ До половине новембра на овом простору се формирају милешевска, прибојска, нововарошка, златарска и сјеничка чета.⁵⁷ Од краја октобра почињу и прве оружане акције комуниста, сконцентрисне на рушење комуникација између већих насеља у којима су се налазиле италијанске посаде. Истовремено се на овој територији организују и прве јединице Равногорског покрета, паралелно са онима у Беранском срезу. Створено је неколико чета у Прибојском, Нововарошком и Сјеничком срезу.⁵⁸ Четничка организација је претрпела тежак губитак када су 23. новембра партизанске снаге у селу Акмачићима недалеко од Нове Вароши изнемадиле неколико четничких команданата који су били на састанку. Наредног дана су у Радоињи стрељани Влајко Ђурчић и Љубо Ранитовић.⁵⁹ Овај поступак партизанских власти ће искомпромитовати покрет

⁵⁴ АЈ, фонд 507, ЦК КПЈ, 1941, ф. 119; АЈ, фонд 507, ЦК КПЈ, Црна Гора, П/157.

⁵⁵ Б. Петрановић, нав. дело, 565.

⁵⁶ М. Ђуковић, *Путовање у слободу*, Нова Варош, 1979, 95-97.

⁵⁷ У овим јединицама је број бораца са села износио 70-80%... Д. Суботић, „Стварање виших облика оружаных формација НОР-а крајем 1941. и почетком 1942., са тежиштем на Санџак“, *Сеоски дани Срећена Вукосављевића*, Пријепоље, 1989, 313-317.

⁵⁸ Ђорђе Аночић и Захарије Миликић у Прибојској Бањи, Влајко Ђурчић у Кокином Броду, Вук Калаитовић у Нововарошком срезу, предратни члан Земљорадничке странке Љубо Ранитовић у Сјеничком срезу и Божидар Ђосовић на Јавору. По наређењу Вучка Игњатовића, команданта Пожешког четничког одреда, ови команданти су морали да се до краја новембра ставе под команду Вука Калаитовића, што су сви и учинили сем Ђосовића који је одбио наређење и поново прешао на страну Косте Пећанца... З. Вучковић, *Сећања из рата*, Крагујевац, 2001, 156-157.

⁵⁹ ИАК, фонд 404, к-14, С. Чекановић, Хроника Сјенице, рукопис, 227-330.

у очима обичног народа, а у многоме ће проузроковати и непријатељски став једног дела српског становништва из Сјенице и то ће се показати приликом напада на град. Партизанске акције су се у овом сектору наставиле у непромењеном обиму све до почетка децембра 1941. године и доласка ВШЈ на простор Санџака, који тада улази у нову ратну фазу.

У међувремену ВШЈ је у току октобра два пута тражио од црногорских комуниста да на рејон Ужица пошаљу један одред од 2.000 до 3.000 бораца. Међутим, ПК ЦГ је инсистирао да се пре одласка црногорских снага за Ужице прво ослободе Пљевља и Прибој да би се остварила директна веза Србије и Црне Горе.⁶⁰ Стога је формиран Црногорски одред за дејства у Санџаку, којим је командовао предратни официр Арса Јовановић у јачини од 3.000 бораца. До половине новембра јединице овог одреда су опколиле Пљевља и припремале се за напад. Од ЦК је стигло наређење да се санџачки комунисти безусловно морају повиновати одлукама штаба овог одреда. Међутим, због јаке офанзиве новопрстиглих немачких снага у западној Србији половином новембра, ВШЈ је за главни циљ свих трупа у Санџаку поставио ослобађање што веће територије да би се омогућило безбедно повлачење комуниста из Србије. Немачки притисак, те повлачење ВШЈ и ЦК, Арсо Јовановић је проценио као моменат када после вишедневне блокаде треба извести напад на Пљевља. Интересанто је навести да се Броз није слагао са овом одлуком и да је касније оштро критиковао другове из ПК ЦГ, иако Милован Ђилас у својим мемоарима говори другачије.⁶¹ Било како било, напад на Пљевља је спроведен почетком децембра и најавио почетак бурних догађаја у Санџаку децембра 1941. године.

Напад партизанских јединица на Пљевља (1–2 12.1941. године)

Непосредно пред напад на град 1. децембра Црногорски одред је имао 3.690 бораца, махом из Црне Горе.⁶² Међутим, ова „народна“

⁶⁰ Милован Ђилас наводи да је ово била идеја ВШЈ и Јосипа Броза Тита а не самостална одлука ПК ЦГ... М. Ђилас, *Революционарни райи*, Београд, 1990, 142.

⁶¹ АЈ, фонд 507, ЦК КПЈ, 1941, ф. 119.

⁶² Јединице из Санџака су биле малобројне и углавном расформиране по већим батаљонима вршећи курирску службу и показујући терен јединицама из Црне Горе, јер су посматрани као „неборбени елемент“ у партизанској војсци... АСЖ, ОКС, Б7, Документ ЦК КПЈ од 30.11.1943 године.

војска је имала изузетно малу борбену моћ јер су борци били и слабо наоружани (неки чак и без ватреног оружја), слабо обучени и обувени, а мањкало је и хране и санитарских средстава.⁶³ Штабови батаљона описују командни кадар као неактиван и необразован, политички неосвешћен, а борце као борбене али недисциплиноване ратнике који направе понеки „испуст“ када је у питању конфискација или ракија.⁶⁴ Насупрот комунистима у граду је било око 3.000 добро наоружаних и организованих италијанских војника из дивизије „Пустерија“, под командом генерала Ђованија Еспозита.⁶⁵

Напад на Пљевља је почео 1. децембра 1941. године, а завршио се наредног дана до тада најтежим поразом партизанских снага. Поред наведених слабости партизанске војске, током напада је дошло и до масовног дезертирања појединих батаљона, јер је већ у првим налетима изгнуо већи део командног кадра.⁶⁶ Истовремено, устаници су били изненађени јаким отпором Италијана, које су „романтичарски“ сматрали за слабе борце. Када је, ипак, један део партизана успео да се пробије у град, Италијани су почели насумично да бомбардују град, пљачкају и убијају српско становништво да не би помогло комунистима. Ова сурова, али ефикасна мера је додатно поколебала партизанске снаге.⁶⁷ До краја 2. децембра комунисти су се повукли у нареду. Црногорски одред је имао 203 погинула и 269 рањених. Арсо Јовановић је наредио да се сви италијански заробљеници, сем лекара, стрељају ако не постоји могућност размене са италијанском

⁶³ П. Морача, *1942 Преломна година Народноослободилачкој райи*, Београд, 1957, 38-49.

⁶⁴ ВА, фонд НОВЈ, к.1671, ф. 11/1, док. 3.

⁶⁵ ВА, фонд НОВЈ, к.1671, ф. 2, док. 4.

⁶⁶ Према речима Арса Јовановића, батаљон „Бајо Пивљанин“ је категорички захтевао да се врати кући иако није ни учествовао у борбама и онда је без дозволе пред акцију дезертирао, а поверене рањенике опљачкао и остављао да се смрзну у снегу дуж пута ка Жабљаку. Такође, борци овог одреда су се током повратка упустили у пљачкање успутних српских и муслиманских села. Према извештају, ово није био издвојен случај... ВА, фонд НОВЈ, к. 1671, ф. 2, док. 6.

⁶⁷ Према информацијама Комисије за утврђивање ратних злочина за пљеваљски срез, током 1. и 2. децембра убијено је 150 цивила (мада се овај број може сматрати превеликим, М. Ж.), углавном испред зграде основне школе, али и у уличним борбама. Приликом рушења и пљачке стамбених објеката у граду причињена је материјална штета у висини од 2.140.000 предратних динара... АЈ, фонд 110, Ф-341, 365/3112, стр. 30, 35, 68.

командом у Пљевљима.⁶⁸ С друге стране, Италијани су до 10. децембра из одмазде стрељали још 23 грађана Пљевља. Међутим, тиме није заокружен број цивилних жртава јер су делови италијанске посаде до краја месеца спровели чишћење терена приликом којег је било још убистава и велике материјалне штете.

Пораз на Пљевљима је изазвао велико негодовање у ВШЈ. У једном писму упућеном Титу, Моша Пијаде са простора Жабљака тражи да се хитно спроведе истрага поводом узрока неуспеха.⁶⁹ Први опширнији извештај о дешавањима у току напада послао је делегат ВШЈ при ПК ЦГ Иван Милутиновић тек 13. децембра. Он кривицу сваљује на лошу борбену моћ и непослушност трупа, али и непријатељско држање муслимана.⁷⁰ Овакав став не само да није задовољио ВШЈ већ се у одговору ПК ЦГ од 21. децембра за пораз оптужују Иван Милутиновић и кадрови у ПК ЦГ, и чак упућује последња опомена пред употребу драстичних административних мера.⁷¹ У суштини, црногорски комунисти су преценили и своју и моћ својих снага на терену, које су биле недорасле извођењу једне овако опсежне и комплексне војне операције.

Поред војно-материјалних последица, пораз на Пљевљима је имао и изразито негативне последице по КПЈ на политичком плану. Наиме, због тежине пораза и несређене ситуације на терену, ПК ЦГ се није усуђивао да преузме одговорност и да уопште, обавести шире чланство и народ о томе шта се догодило и колики су војни губици. Тек 15. децембра, пуне две недеље касније, обнародован је извештај о војним и материјалним губицима у бици за Пљевља. У међувремену су у Црну Гору почели да пристижу одреди који су дезертирала, или напустили Црногорски одред непосредно после 2. децембра. Они су доносили најразличитије вести и ширили панику. Дуго неоглашавање комуниста искористила је опозициона страна. Иван Милутиновић је 13. децембра писао ЦК да је народ нерасположен према комунистима, јер се осећа превареним због тога што се

---

⁶⁸ Из једног писма генерала Еспозита од 30.12.1941. године види се да размена није извршена те постоји велика вероватноћа да су поменути италијански војници стрељани... ВА, фонд НОВЈ, к. 1671, ф. 2, док. 11.

⁶⁹ АЈ, фонд 507, ЦК КПЈ, 1941, ф. 184.

⁷⁰ АЈ, фонд 507, ЦК КПЈ, 1941, ф. 108.

⁷¹ АЈ, фонд 507, ЦК КПЈ, 1941, ф. 119; Милован Ђилас је такође, као главног кривца за пораз дефинисао Ивана Милутиновић и ПК ЦГ... М. Ђилас, нав. дело, 143.

масовно пријавио да ратује са њима у Санџаку, а сада му се не говори о резултатима те борбе.⁷² Алудирајући на страдање црногорског народа и узалудну борбу у коју су га увели комунисти, ројалистичка пропаганда је агитовала за свој покрет. Захваљујући неуспешној комунистичкој операцији код Пљеваља, почетком 1942. године четнички покрет ће добити снажан замах у Црној Гори и Санџаку.

Врховни штаб и Централни комитет Комунистичке партије Југославије у Санџаку (1.12–21.12. 1941. године)

Првог дана децембра ВШЈ и ЦК су ушли у Санџак и нашли се у селу Радоињи. Уз себе су имали око 1.500 исцрпљених бораца. Центар нове слободне територије постала је Нова Варош, у коју су комунисти ушли 5. децембра пошто су је Италијани претходна напустили. Међутим, сматрајући да ко држи Србију, тај има и Југославију, Тито и његово најуже окружење су сматрали овај маневар привременим и одмах су почели са припремама за повратак. Стање у партизанским јединицама је, ипак, било очајно. У једном писму упућеном Титу Александар Ранковић и Иво Лола Рибар говоре о лошем морално-психолошком стању, слабој наоружаности и неухрањености бораца, али и о неодговорности команданата који су дозволили многим јединицама пљачку по селима на путу до Санџака. И поред тога, они предлажу хитан покрет за Србију.⁷³ Такав маневар је предлагао и Милован Ђилас.⁷⁴ Стога је ВШЈ приступио реорганизацији партизанске војске. Пошто су ВШЈ и ЦК сматрали да санџачки комунисти нису кадри да то сами спроведу уведена су два нова војна тела.⁷⁵ Почетком децембра се од јединица из Србије и домицијалних одреда ствара Српско-санџачки одред који је требало да контролише простор између Увца и Лима. Од преосталих јединица Црногорског одреда и јединица из беранског, андријевачког, белопољског и пљеваљског среза, створен је Црногорско-санџачки одред за операције од Таре до Лима. Ови одреди су били директно подређени ВШЈ, а не ГШС. Истовремено се врши „чишћење“ јединица од

⁷² АЈ, фонд 507, ЦК КПЈ, 1941, ф. 108.

⁷³ АЈ, фонд 507, ЦК КПЈ, 1941, ф. 196.

⁷⁴ Зборник НОР-а, II, књ. 2, док. 14.

⁷⁵ АЈ, фонд 507, ЦК КПЈ, 1941, ф. 196.

„четника“ и других петоколонаша, о чему ће још бити речи. Међутим, процене ВШЈ и пре свих Јосипа Броза Тита, биле су потпуно нереалне. Насупрот малобројним и исцрпљеним партизанским јединицама налазиле су се јаке немачке снаге, потпомогнуте многобројним квинслиншким јединицама.⁷⁶ Партизанске трупе које ће покушати да у другој половини месеца упадну у Србију, биће принуђене на повлачење уз велике губитке.

На заседању ЦК у селу Дренови 7. децембра разматрана је сложена политичка ситуација у којој се нашао партизански покрет.⁷⁷ Том приликом је између осталог одбијена Титова оставка и једногласно је одлучено да се приступи идеолошкој радикализацији Народноослободилачког покрета и Партије да би се што пре спровела револуција. За овакав став водећих комуниста постоји неколико разлога. На првом месту он произилази из идеолошке оптерећености и очекивања да ће после неуспешног напада Хитлера на Москву за неколико недеља уследити долазак Црвене армије на просторе Југославије. Зато је, по мишљењу ЦК, за то кратко време требало извести револуцију, а за то је био неопходан брз повратак у Србију. Други разлог је била потреба да се за тешке поразе у Србији током јесени 1941. године окриви „неборбени кадар“ и од њега очисте и реформишу преостале јединице. Иницијатор оваквог политичког заокрета био је сам Јосип Броз Тито.⁷⁸ Овај курс ЦК убрзо прихватају ПК ЦГ и ОКС спроводећи одлуку до најнижих партијских инстанци.⁷⁹ Током наредног периода партијски документи постају препуни термина „петоколонаш“, „четник“, „кулак“, „реакционар“, „кривинаш“, „народни непријатељ“ итд. Ситуација се убрзо отима контроли и у „чисткама“ страда велики број невиних људи. О томе је Тита известио Милован Ђилас пишући о честим стрељањима, непримереним казнама, разоружавању и избацивању из јединица. Такође, говори о егзекуцијама над цивилним

⁷⁶ Током периода 6-15. децембар, немачке јединице су у завршним операцијама на простору Србије (пре свега западне, М. Ж) убиле 631 „бандита“, а заробиле њих 715, док су немачки губици били 5 мртвих и 7 рањених... *Зборник НОР-а*, том XII, књ. 1, док. бр. 274.

⁷⁷ Под термином ЦК се никако не може сматрати пленумска скупштина, па чак ни заседање Политбироа, већ састанак Тита са неколицином људи из свог најужег окружења... М. Ђилас, нав. дело, 144.

⁷⁸ АЈ, фонд 507, ЦК КПЈ, 1941, ф. 117; Б. Петрановић, нав. дело, 300-304.

⁷⁹ АСЖ, ОКС, Б7, Циркуларно писмо свим Округним и Месним комитетима и хелијама.

становништвом и насилним конфискацијама.⁸⁰ Резултат ове револуционарне стихије било је више стотина невино убијених људи и настајање „Пасјег гробља“ у околини Колашина.⁸¹ На иницијативу Коминтерне на састанку у Фочи 4. априла одлука о радикализацији је суспендована.

Врховни командат и ЦК су се задржали у селу Дренови све до 14. децембра када је дошло до изненадног напада италијанских трупа из Пријепоља на ово село. Водећи партијски кадар је једва успео да се извуче и побегне у Нову Варош. Овде је сутрадан због одмазде стрељан један италијански мајор.⁸² ВШЈ и ЦК су до 18. децембра били у Новој Вароши одакле су се пребацили за Рудо, где је 21. децембра формирана Прва пролетерска бригада. До краја рата војно и партијско вођство се није враћало у Санџак.

Сукоби око Сјенице 22. децембра 1941. године

Италијани су напустили Сјеницу почетком децембра 1941. остављајући град без посаде. Власт у граду је вршио Извршни одбор састављен од два муслимана и два Србина, на чијем је челу био Хасан Звиздић.⁸³ Одбор је располагао са 50 припадника градске милиције састављене од муслимана и Срба. Увидевши да је град слабо брањен ВШЈ је наредио Српско-санџачком одреду 11. децембра да на рејон Сјенице упути Шумадијски батаљон да заузме град. Тако би се према Титовом схватању прекинула веза између Италијана у Пријепољу и Немаца у Новом Пазару и заштитила слободна територија од евентуалног напада. Међутим, два дана касније, одред је у последњем тренутку повучен

⁸⁰ Зборник НОР-а, II, књ. 2, док. 90.

⁸¹ У једном документу ПК ЦГ од 12. децембра 1941. помиње се Бадње вече из „Горског вијенца“ и позива чланство окружних и месних комитета и хелија да следеће Бадње вече (7. јануара 1942, М. Ж.) буде једнако успешно по истрази „потурица“, односно идеолошких неистомишљеника. Управо на тај дан су извршене прве масовне егзекуције у Колашину у којима је страдало много људи и које су трајале све до краја фебрура. У тим чисткама су убијена 262 грађанина Колашина и околине... АЈ, фонд 507, ЦК КПЈ, Црна Гора, II/16; В. Реџић, „Пасје гробље“ у Колашину, Београд, 1999, 58-62.

⁸² М. Ђилаас, нав. дело, 146.

⁸³ Поред Хасана Звиздића, ту су били још и Хилмо Хукић, Раде Карамарковић и Сreto Живановић... ИАК, фонд 404, к-14, С. Чекановић, Хроника Сјенице, рукопис, 241-245.

по наређењу ВШЈ да би ушао у састав Прве пролетерске бригаде. Тако је пропуштена најбоља прилика да се заузме Сјеница. Већ 16. децембра Српско-санџачки штаб је у сјенички срез послао три нова батаљона у јачини од 350 људи.⁸⁴ Одред су предводили Владимир Кнежевић и Петар Стамболић као политички комесар. Наређење ВШЈ је било да се покуша са уласком у град без борбе или да се град блокира и крене са рушењем комуникација. Напад није био опција, јер ВШЈ није желео да додатно затеже односе са муслиманским становништвом.⁸⁵ У самом граду је постојала група од тридесетак симпатизера КП која је 16. децембра обавестила партизанске снаге о ситуацији у Сјеници. Они су предлагали да се град одмах освоји док се још увек нису организовале јединице за одбрану Сјенице из пештерских села. Међутим, ова сугестија је схваћена као малограђанско оптерећење национализмом.⁸⁶ Развој ситуације ће показати супротно.

Партизани су 17. децембра послали једну шесточлану делегацију на преговоре са члановима Одбора у Сјеници. Њу је предводио истакнути санџачки комуниста Мирко Ђуковић. Преговори су вођени јавно, у згради општинске власти. Иако су званично трајали преговори Мирко Ђуковић је послао тајну поруку партизанским снагама да одмах уђу у град. Међутим, курири који су носили поруку нису се најбоље разумели са командом и она није реаговала. Тако је пропала и трећа шанса да се град заузме без сукоба.⁸⁷ Што се тиче преговора, Хасан Звиздић је одбио да преда град партизанима правдајући се тиме да ће, када се партизани повуку, грађани Сјенице испаштати од Италијана или Немаца. То је било оправдање за јавност, док је стварни разлог лежао у томе што је Звиздић као трговац стоком имао уговор о снабдевању италијанских и немачких војски месом, који би вероватно био угрожен уколико би се прочуло да је пустио партизане у град.⁸⁸ Битно је нагласити да је ову одлуку Звиздића подржала већина представника Срба из Сјенице. Како се касније испоставило, Звиздић је још десетак дана раније позвао муслимане из околине Сјенице да помогну одбрану града, што су ови прихватили с обзиром на његов

⁸⁴ Ка Сјеници су упућени Моравичко-санџачки, Београдски и Таковски батаљон.

⁸⁵ ВА, фонд НОВЈ, к. 1671, ф. 9, док 5.; АСЖ, ОКС, Б7, Циркуларни реферат ОК КПЈ за Санџак.

⁸⁶ ИАК, фонд 404, к-14, С. Чекановић, Хроника Сјенице, рукопис, 249-56.

⁸⁷ М. Ђуковић, *Пушовање у слободу*, 112-120.

⁸⁸ АЈ, фонд 110, Ф-825, стр. 753-56.

утицај као главног трговца месом и стоком у једној сточарској регији. У пештерским селима се искупило око 500-600 добро наоружаних бораца предвођених групом Џемаила Коничанина из штавичког среза. С друге стране фронта, после неуспеха партизанске делегације међу већином команданата је преовладао став да се Сјеница не напада, већ да се опколи. Три дана касније, изненада је донета одлука да се Сјеница ипак, освоји оружјем.⁸⁹

Дана 22. децембра у 4 часа и 30 минута око 350 партизанских бораца је на температури од -20 и наносима снега од једног метра, кренула у напад на Сјеницу. Град је бранило око 300 припадника муслиманско-српске милиције. Напад је изведен из три правца. У почетку је један део снага успео да се пробије у центар града и да га заузме. Међутим, друге две групе нису испуниле своје задатке и лако су одбијене са периферију Сјенице. Срби из града се такође, сем у пар случајева, нису придружили нападачима. У међувремену су у град стигле муслиманске снаге са Пештера које су успеле да разбију партизански одред у центру Сјенице, те да му услед повлачења нанесу тешке губитке.⁹⁰ Око 10 часова борба је окончана још једним поразом партизанских снага. На комунистичкој страни је погинуло 52 људи, рањено 22 и заробљено 18, док су браниоци имали око 30 мртвих и 60 рањених. Непосредно после напада по одобрењу Звиздића у Сјеницу је дошла једна чета Срба из околних српских села како би спречила евентуално насиље над Србима у граду, попут оног у Новом Пазару.⁹¹

Постоји неколико разлога због којих су комунисти претрпели пораз. На првом месту, партизански команданти су потпуно превидели негативно расположење муслимана према КПЈ, које је и пресудило ову битку.⁹² Друго, није су узело у обзир да је један део Срба у Сјеници био против партизана, те да неће помоћи приликом напада.⁹³ Треће, напад је извршен са десетодневним закашњењем, slabим трупама, по изузетно лошем времену, у атмосфери завађености између појединих

⁸⁹ Из извора и литературе кроз коју је аутор овог рада прошао није могуће поуздано утврдити од кога је дошла ова одлука, мада се из неких докумената насталих после акције може наслутити да је иницијатива потекла од делегата ВШЈ при Српско-санџачком одреду, Милована Ђиласа... АЈ, фонд 507, ЦК КПЈ, 1941, ф. 81.

⁹⁰ АЈ, фонд 507, ЦК КПЈ, 1941, ф. 179.

⁹¹ ИАК, фонд 404, к-14, С. Чекановић, Хроника Сјенице, рукопис, стр. 269-73.

⁹² Б. Петрановић, нав. дело, 294-295.

⁹³ М. Ђуковић, нав. дело, 118.

партизанских команданата.⁹⁴ Јосип Броз Тито је био јако незадовољан развојем ситуације у сјеничком срезу и у једном писму 28. децембра он је оштро критиковао Милована Ђиласа, делегата ВШЈ при Српско-санџачком одреду, кога је означио као главног кривца за неуспех његових трупа.⁹⁵ Ђилас је био јако озлојеђен оваквом одлуком и жалио се Титу што га осуђује без прехтодне истраге, оптужујући притом ВШЈ који је наредио да се партизанске снаге задрже тако дуго на простору где је већина становништва (муслимана, М. Ж.) имала непријатељски став према партији.⁹⁶

Без обзира ко је главни кривац за сјеничку операцију, она је имала тешке политичке и материјалне последице по КПЈ у Санџаку. Оружани сукоб са муслиманима Санџака додатно је одаљио ову етнички скупину од Народноослободилачког покрета, што је компромитовао идеолошку платформу братства и јединства. С друге стране, током напада на Сјеницу комунисти су изгубили скоро трећину људства и пуно наоружања. Сјеничка и Прибојска чета су престале да постоје, а комунисти су избачени из среза на више од годину дана.

Сукобима код Сјенице је заокружена изузетно бурна и напета 1941. година у Санџаку. Међутим, сукоби и насиље који су отворени у новембру и децембру пренеће се и у наредну годину, када ће се на простору Санџака разбуктати грађански рат. Они ће потрајати све до половине 1942. Године, када ће се после повлачења партизанских снага у Босну овај простор пацификовати.

Архивска грађа:

Архив Југославије, Централни комитет Комунистичке Партије Југославије, фонд 507.

Архив Југославије, Комисија за ратне зличине, фонд 110.

Војни Архив, Народно ослободилачка војска Југославије, кутија 1671.

Архив Србије у Железнику, Обласни комитет Комунистичке партије Југославије за Санџак, фонд Ђ7.

Архив града Новог Пазара, Збирка докумената о радничком покрету и НОБ-и 1912-1945, фонд В.5. 283.

Архив града Новог Пазара, Збирка копија, фонд В.7 285.

Архив града Новог Пазара, Збирка хроника, фонд В.7 345.

Архив града Краљева, Збирка докумената о радничком покрету и НОБ-и, фонд 404.

⁹⁴ АЈ, фонд 507, ЦК КПЈ, 1941, ф. 179.

⁹⁵ АЈ, фонд 507, ЦК КПЈ, 1941, ф. 81.

⁹⁶ *Зборник НОР-а*, II, књ. 2, док. 90.

Објављени извори:

- Зборник НОР-а, том II, књ. 2, Документи Централног Комитета Комунистичке партије Југославије, Врховног Штаба Народноослободилачке борбе.
- Зборник НОР-а, том XII, књ. 1, Документа јединица, команди и установа Немачког рајха.
- Зборник НОР-а, том XIII, књ. 1, Документа јединица, команди и установа Краљевине Италије.

Дневници и мемоари:

- Вучковић 2001: З. Вучковић, *Сећања из рајха*, Крагујевац.
- Ђилас 1990: М. Ђилас, *Револуционарни рајх*, Београд.
- Радовић 2007: М. Радовић, *Ефендијина сећања и казивања*, Нови Пазар.
- Ђуковић 1979: М. Ђуковић, *Пушовање у слободу*, Нова Варош.

Синтезе и монографије:

- Бошковић 1968: Б. Бошковић, *Народноослободилачка борба у Ибарском басену*, Приштина.
- Јауковић: Д. Јауковић, *Санџак у Народноослободилачкој борби 1941-42*, рад у рукопису.
- Лакић 1992: З. Лакић, *Партизанска аутономија Санџака 1943-1945*, Подгорица.
- Морача 1957: П. Морача, *1942 Преломна година Народноослободилачкој рајха*, Београд.
- Петрановић 1992: Б. Петрановић, *Србија у Другом светском рајху*, Београд.
- Ђуковић 1964: М. Ђуковић, *Санџак*, Београд.
- Џелетовић-Иванов 1989: П. Џелетовић-Иванов, *21. СС-Дивизија*, Скендербег, Београд.

Чланци и расправе:

- Авдић, 1987: А. Авдић, „Хајдучка и комитска делатност у Санџаку (1878-1925)“, *Новојазарски зборник*, 11, 1987, 145-163.
- Банџовић 1995: С. Банџовић, „Друштвено-економска обележја Санџака у међуратном периоду“, *Новојазарски зборник*, 19, 1995, 179-188.
- Суботић 1989: Д. Суботић, „Стварање виших облика оружаних формација НОР-а крајем 1941. и почетком 1942., са тежиштем на Санџак“, *Сеошки дани Срејена Вукосављевића*, 1989, 313-324.

Milutin ŽIVKOVIĆ

THE EVENTS IN SANDŽAK FROM THE JULY'S UPRISING TO THE END OF 1941

Summary

The author tries to explain extremely complex position of Sandžak in the first war year of the Second World War, by the help of a thorough analysis of the most important events and processes shaping the history of this area. The paper is based on the original material of the Archive of Yugoslavia, Military Archive, Archive of Serbia, Archive of the Town of Kraljevo, and Archive of the Town of Novi Pazar, including a chosen scientific literature dealing with the study of the area of Serbia in the Second World War.

Key words: Sandžak, Muslims, Serbs, Novi Pazar, Pljevlja, Sjenica, Kosovo and Metohia, conflicts, Supreme Headquarters, Central Committee